

УДК 373.3.017.4:[37.016:7]

## **ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА ІНТЕГРОВАНИХ УРОКАХ МИСТЕЦТВА**

**Волошин Петро**, кандидат педагогічних наук, доцент, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0002-6235-8003

E-mail: voloshynpm@ukr.net

**Волошина Ганна**, кандидат педагогічних наук, доцент, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0003-1039-6056

E-mail: voloshihen@gmail.com

*У статті порушено проблему виховання громадянських якостей особистості молодшого школяра у процесі вивчення інтегрованого курсу «Мистецтво» в початковій школі. Розкрито змістовий аспект поняття «громадянськість», виокремлено його складові (почуття власної гідності, внутрішня свобода особистості, дисциплінованість, повага й довір'я до державної влади, готовність виконувати свої громадянські обов'язки). Здійснено аналіз підручників для початкової школи з інтегрованого курсу «Мистецтво», які є важливим засобом формування знань і розвитку творчих умінь з мистецтва музики, викладених відповідно до мети навчання та реалізації поставлених виховних.*

**Ключові слова:** громадянське виховання; зміст освіти; інтегрований курс; складова громадянськості; підручник; народна пісня; коліскова; календарна обрядовість; національна ідентичність; рідна мова.

## **EDUCATION FOR CITIZENSHIP OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN IN INTEGRATED ART LESSONS**

**Voloshyn Petro**, PhD in Pedagogics, Associate Professor, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-6235-8003

E-mail: voloshynpm@ukr.net

**Voloshyna Anna**, PhD in Pedagogics, Associate Professor, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0003-1039-6056

E-mail: voloshihen@gmail.com

*The article is devoted to the problem of the development of civic qualities of a junior student personality in the process of studying the integrated course "Art" in primary school. The semantic aspect of the concept of «citizenship» is revealed; its components such as sense of self-worth, inner freedom of the individual, discipline, respect and trust in state power, readiness to perform their civic duties in a harmonious combination of patriotic, national and universal feelings are distinguished. In this context, the substantiation of new content, forms and methods, innovative technologies of education for citizenship, adequate for modern social and pedagogical realities, acquires special importance. Conceptual provisions of civic education have been developed in the domestic pedagogical science. The*

*purpose of this article is to find out the ways of effective educational tasks implementing by a teacher in the process of teaching the integrated course "Art".*

*Modern Ukrainian scholars-educators attached special importance to this problem and studied its various aspects: conceptual provision was defined by O. Vyshnevskiy and O. Sukhomlynska; psychological and pedagogical principles – I. Bekh, M. Boryshevsky, O. Kyrychuk. The work of O. Dokukina, M. Zaderikhin, U. Ketsyk, V. Rud, L. Korinna, D. Krytska and L. Rekhmeta are relevant to the content of our research.*

*Researchers do not pay attention to the problem of using integrated subjects in particular "Art" in the education of students' citizenship.*

*The article presents a thorough analysis of textbooks for primary school on the integrated course "Art", which are important means of knowledge and creative skills developing in the art of music, set out in accordance with the purpose of teaching and implementation of educational tasks for the formation of junior schoolchildren citizenship.*

**Keywords:** *civic education; content of education; integrated course; component of citizenship; textbook; folk song; lullaby; calendar rituals; national identity; native language.*

Актуальність виховання громадянськості обумовлена потребою суспільства. І починати виховувати справжнього громадянина, який любить свою країну, поважає її державні символи та готовий захищати її, необхідно вже з перших днів навчання у школі. Адже молодший шкільний вік є найбільш сприйнятливий до виховних впливів.

Виходячи з потреб сьогодення, основних положень Концепції НУШ, варто переглянути зміст, форми й методи, які сприятимуть вихованню громадянськості молодшого школяра.

В. Сухомлинському, видатному українському педагогу, належить провідна роль в обґрунтуванні концептуальних положень громадянського виховання та основних напрямів їхньої реалізації. Сучасні українські вчені-педагоги надавали особливого значення означеній проблемі й досліджували різні її аспекти: концептуальні положення були сформульовані О. Вишневським та О. Сухомлинською; І. Бех, М. Боришевський, О. Киричук визначили психолого-педагогічні засади. Актуальними в контексті нашого дослідження є праці О. Докукіної, М. Задерихіна, У. Кецик, М. Рудь, Л. Корінної, Л. Крицької, Л. Рехтети.

Однак поза увагою дослідників на сьогодні залишається проблема використання інтегрованих предметів, зокрема предмета «Мистецтво», у вихованні громадянськості учнів.

Мета цієї статті полягає у тому, щоб з'ясувати, як на інтегрованих уроках з мистецтва здійснювати виховання громадянськості особистості молодшого школяра. Оскільки концептуальні основи розроблені, головне завдання нині – переведення декларацій у площину конкретних розробок, написання статей, посібників, рекомендацій тощо.

У вітчизняній педагогіці визначено поняття «громадянськість молодшого школяра» «як складне особистісне утворення динамічного характеру, у змісті якого цілісно поєднуються емоційні, інтелектуальні, ціннісні та практичні аспекти життєдіяльності, спрямованій на позитивне ставлення до держави, Батьківщини, інших людей та самого себе як громадянина держави» [1, с. 52].

Визначаючи складові громадянськості особистості молодшого школяра, варто виокремити такі: любов до Батьківщини, до природи рідного краю, почуття громадянської гідності, почуття обов'язку, відповідальність, чесність і честь, повага до праці й людей, дотримання законів держави, толерантне ставлення до інших народів.

З уведенням інтегрованих курсів у початковій школі (відповідно до Концепції НУШ) склалася необхідність подальшої розробки програм їхнього змісту, забезпечення підручниками, які дають змогу учням отримати спочатку загальне, цілісне уявлення про певну галузь знань, а потім конкретизувати, поглиблювати їх. Насамперед введення нового змісту й структури освіти дає можливість посилити дієвість, практичність навчання, його вплив на розвиток творчих здібностей, реалізації пріоритетних завдань початкової школи.

Нова структура й зміст початкової освіти має всі можливості для прискорення творчого розвитку здібностей школярів, де чітко визначена мета – задоволення потреб українського суспільства у становленні та розвитку творчих, активних, обдарованих громадян, формування їхньої національної самосвідомості, збереження й розвиток інтелектуального потенціалу нації.

Модернізація змісту освіти – це насамперед створення вітчизняної навчальної книги, адже це основа, системотворчий компонент.

Загальновідомий той факт, що підручники є носіями змісту освіти й водночас моделлю певної дидактичної та методичної системи. Саме з аналізу підручників можна швидко й більш-менш точно зробити висновок щодо домінуючих на час їхнього створення методологічних установок, дидактичних і методичних засад.

З огляду на це, оновлення змісту освіти потребує підвищення якості навчальної літератури, створення механізму її надійного захисту від суб'єктивізму, неправдивої інформації, перевантаження надто ускладненими чи, навпаки, дріб'язковими фактами, а також залучення до процесу творення нового покоління підручників ширшого кола учасників освітнього процесу, урахування надбань педагогічної науки й практики.

На сучасному етапі відповідно до Концепції НУШ розроблені підручники, у яких інтегровано декілька предметів. Ми зробили ретельний аналіз підручників «Мистецтво» [2; 3; 4; 5] для початкової школи.

Аналізуючи їх, ми дійшли висновку, що результативність формування громадянськості молодшого школяра можна суттєво підвищити за умови ефективного використання громадянського потенціалу, закладеного в них.

Ми прагнули до того, щоб твори мистецтва, зокрема музичного, оцінювалися школярами через співвіднесення їх з потребами та ідеалами суспільства й переживалися школярем як особисто значущі для нього. Адже підручник покликаний сформулювати й розвинути ціннісні орієнтації молодшого школяра, які виявляються у ставленні до держави, її символів, Конституції, до прав і обов'язків дітей, Батьківщини, рідного краю, природи.

Варто зазначити, що в підручниках враховані вікові особливості молодших школярів. Той матеріал, який пропонується, є важливим для дітей і не складним для їхнього сприймання. Враховуючи змістовий аспект підручників, ми об'єднали твори у декілька блоків: *народні пісні – колискові, козацькі, стрілецькі, пісні календарної обрядовості; пісні про рідний край; про рід, родину; природу рідного краю; мистецькі символи України; громадянські чесноти; світ дитинства*. На наш погляд, за відповідної організації над їхнім аналізом на уроках, означені твори найефективніше впливатимуть на формування й розвиток рис громадянськості молодшого школяра.

У 1 класі [2] школярам пропонується вивчення *народних пісень* («Ходить гарбуз по городу», «Тече вода з-під явора» на слова Шевченка, музика народна). Аналізуючи

цей твір, учитель наголошує на тому, що народна пісня – це святиня народу, вона є його найціннішим духовним скарбом. Через народну пісню вчитель залучає дітей до невичерпної скарбниці нашого народу, а відтак допомагає через пісню усвідомити власну національну ідентичність, виховати в собі риси справжнього українця.

Багато уваги приділено *колисковим* пісням. Колискова пісня цікава дітям своїм змістом, яскравими образами, а інколи й кумедними ситуаціями. Отож, спонукаючи дітей до співу колискових, вивчаючи їхній зміст, учитель має можливість виховувати у школярів любов і повагу не тільки до духовної спадщини свого народу, а й пробуджувати інтерес до її вивчення. Основна мета колискових пісень, де котик головна дійова особа, заспокоювати, бо сон приносить дитині здоров'я, дає сили (колискова «Котику сіренький»).

У 1 класі пропонуються для вивчення також колискові М. Лисенка, які вже співає не голос, а музичний інструмент.

Вивчаючи «Калинову пісню» (муз. В. Верменича, сл. М. Сингаївського), учителю варто звернути увагу школярів на те, що калина – це прадавній поетичний символ України. Калина – це той символ, що і пам'ять людську береже, нагадуючи про милі краї, символ безсмертя, невіддільний від життя. Калина – це наша Україна. А з іншого боку, це опоетизований образ матері, батька, родини. Вона уособлює і той наймиліший серцю куточок землі, де ми народилися і де завжди в уяві виникає образ матері. Про це говоритиме вчитель і при вивченні «Пісні про матусю» (муз. А. Олейнікової, сл. Л. Ратич). Адже мати й дитя – це найпрекрасніший образ із загальнолюдської скарбниці духовності. Саме матері належить найголовніша роль у вихованні маленької дитини.

Отож на уроці варто не лише запам'ятати слова пісень, а й серцем долучитися до їхнього глибинного змісту.

На особливу увагу заслуговує «Щедрик» М. Леонтовича. Ця музика в усьому світі нагадує про Україну. Тож на уроці необхідно зазначити, що Україна – це правова незалежна держава, яка має власні державні символи, які необхідно поважати. І кожен, навіть маленький українець, має дбати про державу, піклуватися про її сьогоднішнє і майбуття.

На жаль, у підручнику для 1 класу автор не пропонує пісень про Україну, про природу рідного краю, про найпростіші громадянські чесноти.

У 2 класі [3] з народних пісень вивчається пісня «Ой минула вже зима». Вивчаючи її, учитель наголошує на тому, що споконвічно весна приносила людям радість не тільки від споглядання неповторної весняної краси, а насамперед від того, що пройшли холоди, морози, а інколи й голод, і прийшло тепло.

Як і в 1 класі, увага приділена колисковим пісням. Наприклад, при вивченні «Коліскової» Я. Степового вчитель, окрім того, що покаже, як колискову можна передати не тільки за допомогою слів, а й музичних інструментів, наголошує на тому, що вони несуть в собі надзвичайний громадянський потенціал. Вони приваблюють насамперед своєю простотою, безпосередністю, ніжністю, співучістю, на їхній основі можна виховати любов до тварин, птахів, естетичне ставлення до природи, що може вплинути на виховання доброти й чуйності.

Великого значення набувають у вихованні нового покоління звичаї, обряди, ритуали, пісні, свята, які, як складові традицій, виконують роль універсального

регулятора поведінки людей, проявів їхньої емоційно-вольової сфери. Вони виконують роль важливих чинників впливу на формування громадянських чеснот, органічно поєднують у собі духовний, громадянський зміст традицій: усну народну творчість, музичні інструменти, народну пісню, національну хореографію, моральні норми, заповіді, заклинання тощо. Саме завдяки цим складовим традицій дитиною активно сприймається етнічне середовище, де вона народилася, національний характер, сім'я, рідна домівка.

Уже більше, ніж у попередньому класі, пропонується творів означеного напрямку. Окрім колядок і щедрівок, які особливо зближують молодших школярів зі старшими членами родини, свят зимової календарної обрядовості пропонується для розучування пісня «Різдво» (муз. М. Ведмедері, сл. Л. Полтави), де вчитель має можливість розказати дітям, як народні традиції надихають авторів на створення власних творів. І, звичайно, пригадає з дітьми народні колядки й щедрівки, виховуючи при цьому розуміння важливості та необхідності пізнавати своє коріння, власну національну ідентичність.

Вивчаються у 2 класі й веснянки, заклички. У веснянках, як і календарно-обрядових дійствах, оспівується пробудження весняної природи, сподівання селянина на добрий врожай. Веснянки – прекрасні витвори народного мистецтва. І саме на їхніх матеріалах є можливість виховувати громадянські чесноти та почуття гордості за свій народ. Ознайомленням з веснянками починається залюбленість у народні пісні, музику, культуру.

У підручнику пропонуються багато авторських пісень, пов'язаних з родом, родиною, природою рідного краю («Я маюю» (слова і музика З. Красуляк); «Вишиванка» (муз. В. Верменича, сл. М. Сингаївського); «А вже красне сонечко» (муз. П. Козицького, сл. О. Олеся); «Різні барви у природі» (муз. і сл. Н. Рубальської); «Крапельки» (муз. Я. Дубравіна, сл. В. Суслова); «Веснянка» (муз. М. Ведмедері, сл. К. Перелісної).

При вивченні й аналізі цих творів учитель вчить школярів, що і небо, і річка, і верба – це все наша рідна країна. І для того, щоб і Україна, і люди в ній були щасливі, ми маємо дбати, піклуватися про неї, примножувати її багатства.

Окрім того, головне завдання при вивченні цих творів – вчити вдивлятися і бачити неперевершену красу рідної природи, красу й гармонію довкілля. В. Сухомлинський оцінював природу як «вічне джерело думки» і добрих почуттів дітей. Відомі його «уроки мислення в природі», які він проводив сам і радив учителям: «Ідіть у поле, в парк, пийте з джерела думки, і ця жива вода зробить ваших вихованців мудрими дослідниками, які люблять знання, поетами» [6, с. 47]. Не обов'язково при цьому вести бесіду про велич Батьківщини й красу її природи, варто лише навчити дитину сприймати й усвідомлювати цю красу.

Складовою громадянського виховання і її могутнім засобом, невичерпним джерелом мудрості виступає рідна мова. Мова «є найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі та майбутні покоління народу в одне велике, історичне живе ціле... Відберіть у народу все – і він все може повернути; але відберіть мову, і він ніколи вже більше не створить її; нову батьківщину може створити народ, але мови – ніколи: вимерла мова в устах народу – вимер і народ» [7, с. 121]. Культура мовлення людини свідчить насамперед про її загальну культуру. Отже, для

того щоб виховати справжнього громадянина України, необхідно пропагувати красу й неповторність рідної мови, прагнення збагатити власний активний словник, побачити й відчувати світ природи і з допомогою слова передати ті душевні пориви, які виникають при спогляданні навколишнього світу.

Саме такі почуття виховуватиме вчитель, вивчаючи пісню «Наша мова» (муз. М. Ведмедері, сл. В. Кленца).

У молодшому шкільному віці закладаються основи моральних почуттів. Такі поняття, як добро і зло, справедливість і несправедливість, що усвідомлюються в цьому віці в образі яскравих картин і уявлень, лишаються в емоційній пам'яті на все життя. Отже, при вивченні пісні «Якщо добрий ти» (муз. Б. Савельєва, сл. М. Пляцковського) учитель має наголошувати на тому, що означені громадянські чесноти мають бути властиві кожній людині, бо вони відіграють надзвичайно важливу роль у житті.

Проникнення у поетичний світ народних мелодій забезпечує засвоєння дітьми характерної для українського народу образно-емоційної музично-інтонаційної системи. Все коло героїв, образів, почуттів, з якими школярі зустрічаються в народних піснях, впливає на формування їхнього духовного, а відтак і громадянського світу. Отож при вивченні народної пісні «Їхав козак за Дунай» звучать одвічні сподівання й упевненість народу в своїй перемозі. І саме це має підкреслити вчитель.

Україна – це край козацької слави. Упродовж століть козаки мужньо боронили рідну землю. Вони залишили пам'ять про свої звитяги у народних козацьких піснях, саме такою є пісня «Гей розвивайся дуб зелененький». На матеріалі цієї пісні діти знайомляться з історією козацького руху, емоційно долучаються до джерела народної пам'яті. І, як завжди, у кожній народній пісні звучить заклик – живими повертатися додому. Актуальним він є і сьогодні. Про єдність поколінь, про нащадків козацької слави розповідається в пісні «Ми – нащадки козаків» (муз. А. Олейнікової, слова І. Чайченко).

Продовжується вивчення колискових пісень, зокрема «Ой ходить сон коло вікон», у якій висловлюється надія на краще життя і звертається увага на вроджену гостинність українського народу.

Наступним фольклорно-пісенним циклом, що пронизує програми всіх класів, є народні веснянки, або, як їх ще називають, веснівки, гаївки – це пісні календарної обрядовості. У давнину з їхньою допомогою зустрічали прихід весни. Люди веселилися, бо починала оживати природа, яскравіше й тепліше світило сонце. Через хороводи, які водили дівчата, передавали неповторне почуття радості від приходу весни. Під час ігор і рухи, і слова виконували певну магичну дію. Люди вірили в те, що вони здатні були відновити здоров'я, силу, красу, щастя.

Про красу і працьовитість української дівчини говориться в пісні «Подояночка» та в авторській пісні «Дівчина-весна» (муз. Н. Галабурди, сл. Н. Забіли).

Українці завжди і в горі, і в радості своє життя поєднували з піснею. Отож під час різдвяних свят, як тільки на небі з'являлася перша зірка, діти починали ходити від хати до хати. Вони віншували господарів, бажали їм здоров'я й тепла та сповіщали про прихід Христа. А господарі щедро обдаровували гостинцями, адже щедрість та гостинність завжди була притаманна українцям.

Про це будемо говорити, вивчаючи пісню «Ой, щедрівко» (муз. І Островерхого,

сл. В. Кленца).

Роль жартівливої народної пісні в художньому житті народу – найрізноманітніша. Ця пісня знайшла притулок в обрядах, у звичаях, танцях, вона прикрашає й повсякденне трудове життя народу. Такою є народна жартівлива пісня «Грицю, Грицю, до роботи», у якій у ненав'язливій формі висміюється така риса, як лінощі. І вчитель має звернути увагу на те, що виховання поваги й любові до праці – риса справжнього громадянина держави.

У 3 класі [4] важливою ознакою громадянськості є усвідомлення поняття «Батьківщина», що вживається як у вузькому, так і широкому значенні. Зокрема, у вузькому значенні воно означає все те, що дісталось дітям у спадок від батьків і охоплює як матеріальні (дім, земля), так і духовні (заповіді, настанови, традиції, звичаї, спосіб життя та інше). Близьким до цього значення є поняття батьківщини як рідного краю, тобто місцевості, де народилася людина, пізнавала навколишній світ, проходила процес становлення як особистість. Навколишній світ найбільш сприйнятливий для пізнання дитини від народження міцно фіксується в її пам'яті і супроводжує дитину впродовж всього життя. Тому необхідно саме з дитинства привчати любити дитину свій край, місце, де вона народилася, тому що любов до «малої» батьківщини завжди переростає в любов до великої Батьківщини – України. Батьківщина уособлює в собі країну, державу, народ, сукупність матеріальних та духовних умов життя людей, територію, культуру, побут, мову, традиції, звичаї. Звідси патріот – це людина, яка любить свою Батьківщину, свій народ. Саме такі почуття вчитель може виховувати при вивченні пісні «Україна» (муз. М. Ведмедері, сл. Н. Іванюк).

Оспівуванню краси рідної природи присвячена пісня «Осінь, фарбами заграй» (муз. Ю. Воронюка, сл. А. Воронюк); «Барви рідної землі» (муз. О. Злотника, сл. О. Вратарьової); «Зійшов місяць» (муз. В. Поповича, сл. Ю. Боршош-Кум'яницького).

Цікавою для розучування й обговорення є пісня «Бабусина вишиванка» (муз. С. Родька, сл. А. Бінцаровської) та «Мама і я» (муз. М. Ясакової, сл. О. Янушевич). Вона про єдність і наступність поколінь, про рід і родину та те величезне значення, яке для кожної людини має родина. А вишиванка, як і бабуса, – це насамперед оберіг для кожної родини.

У 4 класі [5], у порівнянні з попередніми, уже більше уваги приділено народним пісням. Розширюється і їхнє коло.

«Верховино, світку ти наш», «Щебетала пташечка», «Заграй мені, скрипалю», «Пливе човен» – у цих піснях оспівується краса рідної України, з одного боку, і важка доля молодих козаків, яких віддавали на багато років у військо, з іншого.

З жнивварських пісень вивчається пісня «Вийшли в поле косарі», на матеріалі якої вчитель має змогу виховувати любов і повагу до праці. А це складова громадянського виховання.

Особливого значення у вихованні громадянськості на сучасному етапі набуває вивчення й аналіз козацьких і стрілецьких пісень. У 4 класі вивчаються «Гей там, на горі, січ іде», «Йде січове військо» (муз. М. Гайворонського), які не втратили своєї актуальності сьогодні і в яких звучить одвічна впевненість українського народу у своїй перемозі. Козаки завжди були впевнені в тому, що здобудуть славу і пісня скличе їх у рідний край.

Поетичні символи України, турбота про долю своєї Вітчизни, надія на добробут,

готовність захищати її незалежність звучать в піснях «Ой, у лузі червона калина» С. Чарнецького та «Немає України без калини» (муз. М. Ведмедері, сл. Г. Клок), «Музика рідного дому» (муз. О. Злотника, сл. О. Вратарьова), «Пісня про рушник» (муз. П. Майбороди, сл. А. Малишка), «Рушник» (муз. і сл. Н. Май.), «Чом, чом, чом, земле моя» (муз. Д. Січинського, сл. В. Лебедової), «Це моя Україна» (муз. М. Ведмедері, сл. А. Камінчука) тощо.

Окрім того, у 4 класі продовжується знайомство з календарною обрядовістю. У процесі вивчення пісень «Співаночки наші» (муз. І. Турчака, сл. С. Жупанина), колядки «Старий рік минає», «Дударики» (муз. С. Ткачука, сл. В. Михайлищука), «Крашанка» (муз. В. Кукоби, сл. Н. Бучель) школярі продовжують заглиблюватися у джерела нашої національної ідентичності, тож прагнуть відчувати себе справжніми спадкоємцями традицій народу.

Отже, ретельний аналіз підручників показав, що вони вмщують достатню кількість творів, на основі яких можна здійснювати виховання громадянськості особистості молодшого школяра.

Запропоновані методичні рекомендації та прийоми роботи при вивченні конкретного матеріалу на інтегрованих уроках мистецтва та ефективного використання громадянського потенціалу підручників сприятимуть результативності формування громадянськості молодшого школяра.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волошин П. М. Виховання громадянськості молодших школярів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу: монографія. Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2016. 213 с.
2. Лобова О. В. Мистецтво: підручник інтегрованого курсу для 1 класу закладів середньої освіти. К.: Школяр, 2018. 144 с.
3. Лобова О. В. Мистецтво: підручник інтегрованого курсу для 2 класу закладів середньої освіти. К.: Школяр, 2019. 144 с.
4. Лобова О. В. Мистецтво: підручник інтегрованого курсу для 3 класу закладів середньої освіти. К.: Школяр, 2020. 144 с.
5. Лобова О. В. Мистецтво: підручник інтегрованого курсу для 4 класу закладів середньої освіти. К.: Школяр, 2021. 176 с.
6. Сухомлинський В. О. Народження громадянина: вибрані твори: у 5 т. К.: Рад. школа, 1977. Т. 3. 668 с.
7. Ушинський К. Д. Рідне слово: книжка для тих, хто навчає: вибрані педагогічні твори: у 2 т. К.: Радянська школа, 1983. Т. 2. 360 с.

#### REFERENCES

1. Voloshyn, P. M. (2016) Vykhovannia hromadianskosti molodshykh shkoliariv u protsesi vyvchennia predmeti vhumanitarnoho tsyklu. Uman: Vydavets "Sochynskiy M. M." [in Ukrainian].
2. Lobova, O. V. (2018) Mystetstvo. Pidruchnyk intehrovanoho kursu dlia 1 klasu zakladiv serednoi osvity. Kyiv: Shkoliar [in Ukrainian].
3. Lobova, O. V. (2019). Mystetstvo. Pidruchnyk intehrovanoho kursu dlia 2 klasu zakladiv serednoi osvity. Kyiv: Shkoliar [in Ukrainian].
4. Lobova, O. V. (2020) Mystetstvo. Pidruchnyk intehrovanoho kursu dlia 3 klasu zakladiv serednoi osvity. Kyiv: Shkoliar [in Ukrainian].
5. Lobova, O. V. (2021). Mystetstvo. Pidruchnyk intehrovanoho kursu dlia 4 klasu zakladiv serednoi osvity. Kyiv: Shkoliar [in Ukrainian].
6. Sukhomlynskyi, V. O. Narodzhennia hromadianyna: vybrani tvory. (Vols. 1–5); Vol. 5. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
7. Ushynskiy, K. D. Ridne slovo: knyzhka dlia tykh, khto navchaie: vybrani pedahohichni tvory. (Vols. 1–2); Vol. 5. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].